

Falen of slagen

Motieven bij laatmiddeleeuwse stadsstichtingen

REINOUT RUTTE

In de Middeleeuwen kwam een enorm aantal nieuwe steden tot stand. Tussen ongeveer 1100 en 1450 werden er in Europa een paar duizend steden gesticht in allerlei soorten en maten (Stoob, 1979, pp. 156-162). Door mensen te concentreren op een bepaalde plek in een nieuwe nederzetting met een markt, konden inkomsten en voordelen worden verkregen uit grond, belasting, jurisdictie en andere rechten. Bovendien was het mogelijk op zo'n plek de macht te vestigen en te consolideren. Zo kon het stichten van een stad dienen als instrument voor verschillende doeleinden. Naar de motieven van stadsstichters tasten we, door gebrek aan bronnenmateriaal, meestal in het duister.

Ook in het gebied dat nu Nederland heet en in de Late Middeleeuwen bestond uit de landsheerlijke gebieden Holland en Zeeland, Brabant, Gelre en het Sticht Utrecht, werd een aanzienlijk aantal nieuwe steden gesticht, vooral gedurende de 14e eeuw (Rutte, 1996). Over de wijze waarop deze steden tot stand kwamen is weinig bekend. Uit de schaarse schriftelijke bronnen worden we niet veel wijzer over de motieven van de stichters. Toch lijkt er een samenhang te zijn tussen de motieven en de mate van succes van een stadsstichting. Voordat deze veronderstelling kan worden getoetst, dienen echter de randvoorwaarden voor het stichten van een nieuwe stad te worden geformuleerd.

RANDVOORWAARDEN

De randvoorwaarden voor het creëren van een nieuwe stad in de Late Middeleeuwen worden hier geïllustreerd aan de hand van het plaatsje Middelburg in Vlaanderen, juist over de Nederlandse grens bij Aardenburg, omdat over de totstandkoming daarvan uitzonderlijk veel bekend is. Middelburg werd gesticht door de rijke Bruggenaar Pieter Bladelin (circa 1410-1472). Hij stamde uit een aanzienlijk Veurns geslacht en was raadsheer, gouverneur, thesaurier en diplomaat van de hertogen van Bourgondië, waardoor hij in de hoogste kringen verkeerde en privileges wist te verkrijgen (Milis-Proost, 1966, vol. II, pp. 61-63). In 1433 kocht hij van de abdijs van Middelburg op Walcheren bezittingen in Oost-Vlaanderen, die in 1444 door hertog Filips de Goede (1419-1467) werden verheven tot heerlijkheid. In 1448 bouwde Bladelin er een kasteel om in 1452 te beginnen met de aanleg van een stad, die hij voorzag van een kapittelkerk en een gasthuis. Door een open brief van Filips werd hem in 1458 het recht toegekend zeven schepenen voor het bestuur van

de stad aan te stellen. In 1464 kreeg hij toestemming de nieuwe stad te omwallen. Twee jaar later vestigden zich, op verzoek van Bladelin, uit Dinant gevluchte koperslagers in de stad. In dezelfde tijd kwamen er tevens tapijtwevers wonen.

Gezien het voorgaande moest de stichter van een stad geld, invloed en status hebben en bij voorkeur medewerking van een hogere autoriteit of overheid. Verder moest hij beschikken over grond in een gebied met een bepaalde status, beschikken over een machtsbasis of aanknopingspunt (kasteel, hoeve, kleine nederzetting, dam, sluis) en in staat zijn tot de aanleg van een stad (stratenplan, omwalling, openbare gebouwen). Tenslotte moest hij zorg dragen voor ziel en gezondheid, veiligheid, voorrechten en status bieden, een bestuur instellen en handel en nijverheid stimuleren om bewoners aan te trekken.

Ondanks de moeite die Bladelin zich had getroost, bleef Middelburg in Vlaanderen onbeduidend omdat economische bloei uitbleef. Kennelijk was daar moeilijk invloed op uit te

oefenen. Tot het voldoen aan en het creëren van bovenstaande randvoorwaarden waren serieuze stadsstichters doorgaans wel in staat. De economie en haar ontwikkeling waren echter minder maakbaar, waardoor ook de duurzame vestiging van mensen in het geding kon komen. De mogelijkheden voor economische bloei en de motieven van stadsstichters stonden dikwijls op gespannen voet met elkaar, zeker als bij de keuze voor de plek van een nieuwe stad de motieven van een stichter de mogelijkheid voor bloei overschaduwden. Bovendien konden de motieven voor een stadsstichting nogal uiteenlopen en had het ene motief een minder gunstige uitwerking op het uiteindelijke resultaat dan het andere. Dit zal worden aangetoond door diverse laatmiddeleeuwse stadsstichtingen te behandelen en per geval nadrukkelijk in te gaan op die motieven welke het zwaarst schijnen te hebben gewogen. Hierbij wordt de mate waarin de nieuwe steden bebouwd raakten, gebruikt als indicator voor economisch succes.

MOTIEF: GELD

De bekendste laatmiddeleeuwse stadsstichting in Nederland is Elburg, vroeger gelegen langs de Zuiderzee aan de rand van de Veluwe in het hertogdom Gelre. Elburg bestond als stad reeds in de 13e eeuw. Kort voor 1400 werd echter een nieuwe stad aangelegd. Er is wel gesuggereerd dat Elburg opnieuw werd gebouwd omdat de oude stad werd verzwolgen door de Zuiderzee. Hiervan is echter niets met zekerheid te zeggen. In een oorkonde uit 1392 beval hertog Willem van Gelre (1379-1402): *dat sy onse stad voerscreven versetten sullen op een ander stede*. De nieuwe stad werd door rentmeester Arent toe Boecop aangelegd op een stuk grond dat hijzelf in bezit had en waarover een mooie bron, geschreven door een 16e-eeuwse nazaat van Toe Boecop, verhaalt: *soe hefft hem [Toe Boecop] hertig Wyllim van Gelre bevollen, dat hy dye stad van der Elburrich solde bemurren und anders ordinirren. Soe lag ter Elburrig, dair nu dye stad nog ys, dye strate daer nu dat Hyllighe Ghist in licht.*

Soe hefft hy stucke landes van syn erwen, dye hy in dat Oldebrock hadde lygghen uyt laten sticken soe groet als hem dochte, dat dye stad nae proportie van dye Hyllighe Ghistes strate solde wessen und hefft dye voerscreven stad recht viercant gheordinirt und dye straten dair in doir laten sticken ende eijn beke dair recht myddel durrich dye stad hent in dye zee gheleydet und hefft dye graffte dairomme laten graven ende bemurren (Westerink, 1961, pp. 16-25; Van Triest, 1981, pp. 118-146).

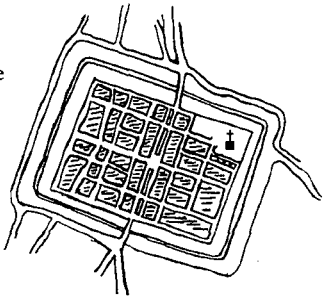
Arent toe Boecop gebruikte dus een bestaande straat waarlangs het Heilige Geest Gasthuis stond als uitgangspunt voor het uitzetten van het grondplan van de stad. Heden ten dage is dit de enige straat in Elburg die niet kaarsrecht is en het zeer regelmatige stratenpatroon doorbreekt in het westelijk deel van de stad (zie tekening a). Het lijkt toentertijd een weg aan de westrand van de oude stad Elburg te zijn geweest. De nieuwe stad werd uitgezet volgens een uitzonderlijk rechtlijnig rasterpatroon waarin geen plaats was voor een op het oosten gerichte kerk, zodat deze in een hoek in het noordoosten verrees. Een tot gracht gemaakte beek vormde de hoofdvas. Hoewel de schriftelijke bronnen wat betreft Elburg erg rijk zijn, werd nergens een motief gegeven voor de nieuwe aanleg. Machtspolitiek van de hertog, waarvoor de nieuwe stad als instrument kan hebben gediend, is niet aanwijsbaar en voor zover bekend hield deze zich nooit bezig met het stichten van steden. Het initiatief ging eerder uit van de rentmeester dan van de hertog zelf. Opmerkelijk genoeg bouwde Toe Boecop de stad op eigen grond terwijl de hertog in Elburg en omgeving het grootste deel van de grond bezat. In de oorkonden gaf de hertog dan wel

Stadsplattegronden gebaseerd op kaarten van Jacob van Deventer uit circa 1560 en op 19e- en 20e-eeuwse kadasterkaarten, waarop de bebouwing in de Late Middeleeuwen bij benadering is weergegeven met arceringen. ♣ = kasteel, ⚓ = kerk. a) Elburg; b) Purmerend; c) Burschoten; d) Hagestein; e) Asperen; f) Culemborg.

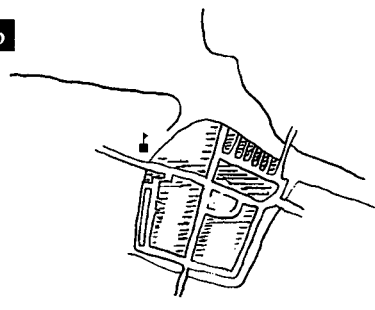
LAATMIDDELEEUWSE STADSTICHTINGEN

a

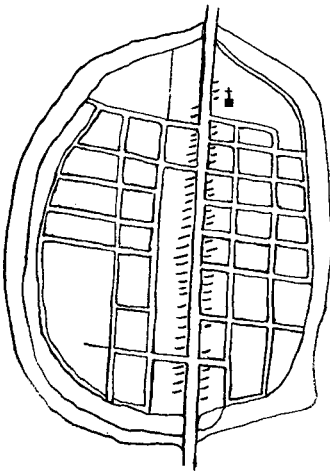
Zuiderzee

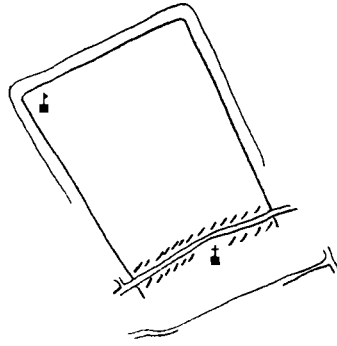
b

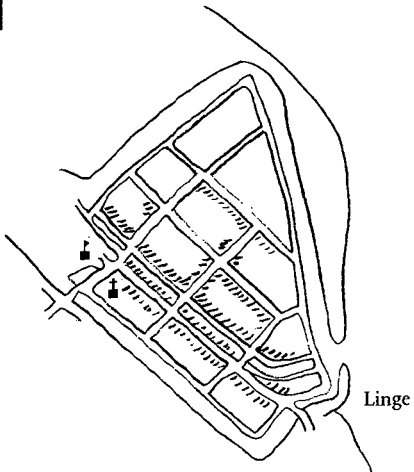
c

d

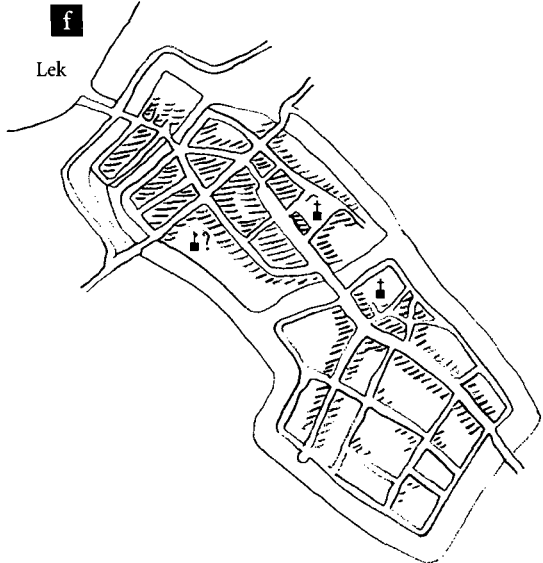
e

Linge

f

Lek

500 m

opdracht aan zijn rentmeester volgens de gebruikelijke formulering, maar vermoedelijk was dat slechts een formaliteit.

Voor de rentmeester was de bouw van de stad een lucratief project en dat hij het zo beschouwde, kan worden opgemaakt uit verschillende schriftelijke bronnen van kort na 1392. Daaruit blijkt dat in de nieuw aangelegde, omveste stad, grote aantallen bouwpercelen werden verkocht aan particulieren. Bewoners uit de omgeving werden gedwongen binnen een jaar een huis in de stad te bouwen, op straffe van een hoge boete, die een aanzienlijk aantal plattelandsbewoners daadwerkelijk kreeg opgelegd. Bovendien werd er gespeculeerd met grondrente. Zo werd het onbeduidende broekland van Arend toe Boecop dure bouwgrond.

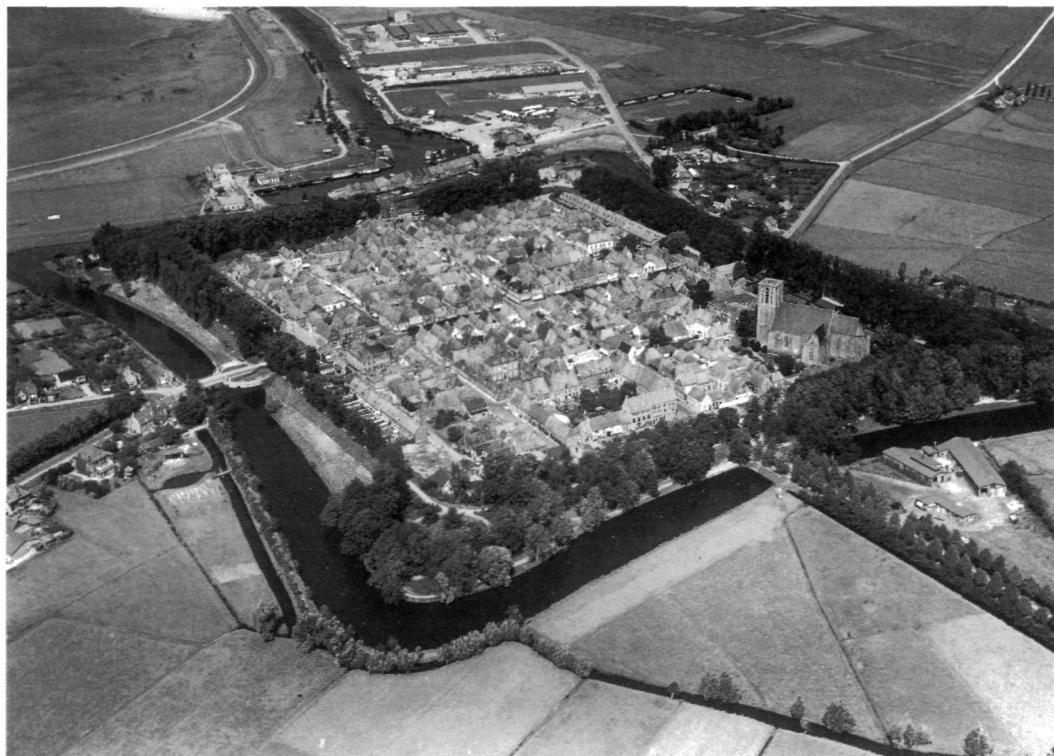
Elburg, luchtfoto vanuit het zuidoosten, 1958.

KLM Aerocarto.

Toe Boecop was een ware projectontwikkelaar. Hij liet ter vervanging van een bestaande stad een nieuw, zeer rationeel vormgegeven stratenplan aanleggen, dat onder bepaalde voorwaarden moest worden bebouwd door particulieren. Omdat dit plan in de plaats kwam van een reeds bestaande stad, was hij verzekerd van bewoners en economische bloei. Hét motief voor deze stadsstichting was het verdienen van veel geld. Iemand die daar op uit is, zorgt dat hij zeker is van zijn zaak.

MOTIEF: GELD EN STATUS

In Holland opereerde in dezelfde jaren een met Toe Boecop en Bladelin vergelijkbare figuur: Willem Eggert (circa 1360-1417). Eggert was een Amsterdamse bankier, die de functie van thesaurier van graaf Willem VI van Holland (1404-1417) vervulde in 1404-1405 en vanaf 1411 tot de dood van de graaf. Eggert voerde het financiële

beleid van de landsheer en verving hem als stadhouder als deze in Henegouwen was. In korte tijd waren de grafelijke schulden afbetaald en in 1410 verhefde de graaf Eggert tot edelman en schonk hem om zijn trouwe dienst en goede vriendschap de heerlijkheden Purmerend en Purmerland ten noorden van Amsterdam. Nog in 1410 begon Eggert bij het onbeduidende plaatsje Purmerend met de bouw van kasteel Purmerstein, waarvoor hij van de graaf verlof had gekregen. Tegelijkertijd moet zijn aangevangen met de aanleg van een nieuwe stad ten oosten van het kasteel, waarover een oude kroniek vermeldt: *opdat hy [Willem Eggert] hier namaels inder Luyden memorie en geheugnisse blijven soude dede hy in een vergaderen alle de Land-luyden, die verre en wijd saten in 't Landt van Purmerland, bij 't water geheten de Weer, en dede daer timmeren een starck Casteel, en een kleyn stedeken, het welcke hy dede heten Purmereynde* (Verhoofstad, 1947, pp. 17-38; Bos-Rops, 1982, pp. 39-72).

In 1416 werd Purmerend van haar moederparochie Purmerland afgescheiden en liet Eggert een parochiekerk bouwen. Deze kerk stond in het centrum van de nieuwe stad bij de kruising van twee hoofdstraten. Dit opvallende kruis van straten vormde de hoofdstructuur van het in een rechthoek omgrachte stadje. Daarin lagen op de walstraten na, alleen langs het water nog enige straten (zie tekening b). Hoewel bronnen over de uitgifte van bouwkvelds (zoals te Elburg) in Purmerend helaas ontbreken, moet ook voor Willem Eggert de bouw van een nieuwe stad op eigen grond een winstgevende aanleg geweest zijn geweest, zeker omdat hij tevens inkomsten genoot uit belastingheffing, jurisdictie en andere heerlijke rechten. Bovendien schijnt Eggert nogal gehecht te hebben aan de status die de nieuwe stad hem verleende. Gezien zijn verheffing tot de adelstand en de bouw van een kasteel, mat hij zich graag adellijke allure aan. Kennelijk gaf een eigen stad veel aanzien. Hoewel Purmerend als nieuwe stad, mede door haar gunstige ligging aan vaarwater van beteke-

nis, zeker geen mislukking werd, was het niet zo succesvol als Elburg. Als naast het verdienen van geld het verwerven van status een belangrijke rol speelt, wordt er blijkbaar minder gelet op de zekerheid van economische bloei.

MOTIEF: STATUS EN IDEOLOGIE

De onachtzaamheid voor wat betreft de economische mogelijkheden van Purmerend valt echter in het niet vergeleken bij die van de stadsstichting Staverden op de Veluwe, iets meer dan tien kilometer ten zuidoosten van Harderwijk. Omstreeks 1300 trachtte graaf Reinoud I van Gelre (1271-1326) daar een soort ideale stad te creëren, wat kan worden opgemaakt uit een uitgebreide oorkonde (Augusteijn, 1997, pp. 67-68; Schneider, 1990, pp. 12-34). Reeds sinds de 12e eeuw bezaten de graven van Gelre een hof te Staverden, waar niet veel meer dan een hoeve zal hebben gestaan. Kort voor 1300 bouwde Reinoud I daar een jachtslot met de bedoeling er een nieuwe stad naast te stichten, waarvoor een godshuis het uitgangspunt vormde. De kern van de bevolking zou bestaan uit leden van een door de graaf opgerichte *societas*, een soort riddersorde ofwel een groep van wijze lieden met hoge status. De inwoners zouden een groot aantal bijzondere privileges krijgen.

De stichting van de stad Staverden was een instrument in een politiek gemotiveerd heilsprogramma dat Reinoud I van Gelre vanaf kort voor 1300 in zijn landsheerlijkheid poogde te verwezenlijken. Hij wilde zijn graafschap organiseren naar voorbeeld van de ideale kruisvaardersstaat. Zo kregen bestaande plaatsen nieuwe, betekenisvolle namen als *Insula Dei* en moest een reeks gasthuizen, aangeduid als *Mons Dei*, worden gesticht. Ook de oprichting van de riddersorde of *societas* kan in dit licht worden beschouwd. Deze *societas* en de gasthuizen zouden zorg dragen voor de geestelijke gezondheid en verheffing van het volk. Graaf Reinoud dacht door het toepassen van deze instrumenten zijn status te verhogen en de greep op zijn landsheerlijkheid te versterken, in het bijzonder op

de Veluwe. Het bleef echter bij een papieren status, want van geen van de in de oorkonden voorgenomen stichtingen is iets concreets teruggevonden. Ook met Staverden is het nooit iets geworden, hoewel het uitgebreid werd geprivilegeerd. Deze bevoorrechtiging was slechts een formule uit het grafelijk heilsprogramma waarin klaarblijkelijk geen plaats was voor handel of nijverheid: Staverden lag op het zand in de Veluwe woestenij, verstoken van wegen van enige betekenis.

MOTIEF: IDEOLOGIE EN STRATEGIE

Ideologische motieven konden echter een concreet ruimtelijk resultaat opleveren, wat moge blijken uit de geschiedenis van Bunschoten. De Utrechtse bisschop Jan van Arkel (1342-1364) stichtte omstreeks 1350 Bunschoten als nieuwe stad. In 1336 werd de plaats in de Eemvallei ten noorden van Amersfoort nog kerspel genoemd, in 1355 stad. Van stedelijke rechten is niets bekend, een regelmatige stadsplattegrond was echter overduidelijk aanwezig. Een langgerekte veenontginningsnederzetting diende als uitgangspunt voor de stadsaanleg die bestond uit een omvangrijk, rechthoekig raster van straten met omgrachting (zie tekening c). Opmerkelijk genoeg raakte het stratenraster, volgens historisch-geografisch onderzoek stammend uit de tijd van de stadswording, nooit bebouwd, maar bleven de straten eeuwenlang als walletjes zichtbaar (Vervloet, 1973, pp. 421-434). Bunschoten lag ingeklemd tussen de landsheerlijkheden van de graven van Holland en Gelre, die uit waren op expansie van hun gebied en de macht van de Utrechtse bisschop wilden verzwakken. Voor de bisschop was het van groot strategisch belang om de Vallei in handen te houden. Dit te meer omdat deze grensde aan de Zuiderzee, waarin de Eem uitmondde, terwijl de Vecht werd gecontroleerd door Holland. De vraag rijst wat de bisschop gedreven kan hebben om zo'n omvangrijk stadsplan, dat een oppervlakte had ongeveer gelijk aan dat van Amersfoort toentertijd, aan te laten leggen.

Meestal wordt ervan uitgegaan dat een middeleeuwse nieuwe stad bij voorkeur een regelmatig grondplan kreeg om praktische redenen: het uitzetten van rechte straten was eenvoudiger dan van kromme. Vermoedelijk werden rechte straten en een rasterpatroon tevens als esthetisch bevredigend ervaren en opgevat als verbeelding van orde en goed bestuur. Zo werd het stichten van een nieuwe stad een daad waarmee politieke instabiliteit viel te bezweren. Het rasterplan lijkt voor nieuwe steden het ideale conceptgrondplan met een algemene ordenende betekenis te zijn geweest en kaarsrechte straten gaven een representatief aanzien. Dus niet alleen aan stedelijke rechten, maar ook aan het stadsplan dat bij de stichting werd uitgezet, ontleenden heer en stad hun status, ook al bleven delen soms onbebouwd (Rutte, 1998, pp. 14-24). De nieuwe stad Bunschoten met zijn omvangrijke plattegrond moet bovendien worden gezien als concurrent van Naarden. Na de verwoesting van Naarden in 1350 werd de stad in opdracht van één van bisschop Jan van Arkels grootste vijanden, graaf Willem V van Holland (1349-1358), opnieuw aangelegd volgens een zeer omvangrijk en prestigieus rasterplan. Als een stichter louter om strategische redenen overging tot de aanleg van een stad en zodanig ideologisch was gefixeerd op een aanzienlijk stadsplan, zoals Jan van Arkel bij Bunschoten, verloor hij de economische en demografische realiteit uit het oog.

MOTIEF: STRATEGIE EN MACHTSPOLITIEK

Behalve rijke lieden als Bladelin en Eggert, en landsheren, zoals de bisschop van Utrecht en de graaf van Gelre, stichtte ook een aantal invloedrijke lokale edellieden gedurende de 14e eeuw nieuwe steden. Vooral in het rivierengebied ten zuiden van de stad Utrecht, toen een omstreden grensgebied tussen de landsheerlijkheden Holland, het Sticht Utrecht, Gelre en Brabant, wisten verschillende lokale geslachten steden te creëren als steunpunt of centrum van een eigen machtsgebied. Hiermee beconcurrerden deze

lokale edellieden elkaar en de landsheren, hoewel de heren als het hen uitkwam ook met elkaar samenwerkten. Het belangrijkste geslacht in dit gebied was dat van Van Arkel. In de loop van de 14e eeuw breidden de heren van Arkel hun macht vanuit het kerngebied rond de Linge bij Gorinchem uit in de richting van de Lek bij Vianen. Deze gebiedsuitbreiding werd bekroond en bevestigd met de stichting van de stad Hagestein bij het oude dorpje Gasperden, slechts een paar kilometer ten zuidoosten van Vianen. Dit moet een doorn in het oog zijn geweest van de Van Arkel-vijandige lokale geslachten Van Vianen en Van Culemborg.

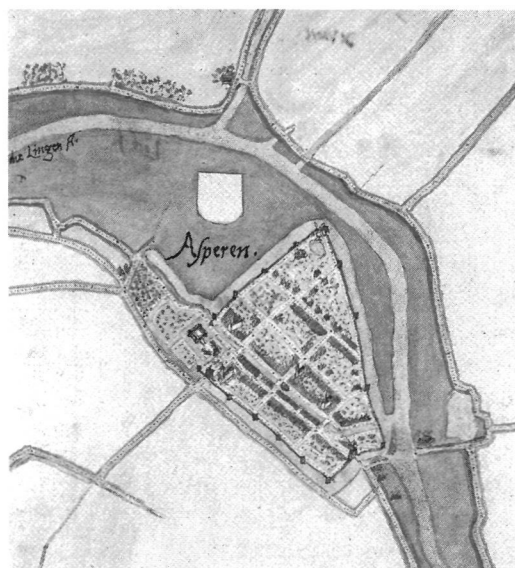
In 1376 kreeg Jan van Arkel (circa 1385-1428) de heerlijkheid Hagestein in leen van zijn vader Otto van Arkel (1360-1396). In 1382 gaf Otto privileges aan Hagestein. In opdracht van Jan werd begonnen met het uitzetten van een rechthoek van circa 300x510 meter, waarbinnen de dorpsstraat met de kerk van het dorpje Gasperden en een uit ongeveer 1250 stammend kasteel werden opgenomen (zie tekening d). Tevens werden nieuwe straten uitgezet en een bevestiging met grotendeels dubbele omgrachting aangelegd. Jan maakte Hagestein tot één van de sterkste militaire vestingen in de wijde omgeving. De bouw van het stadje bleef echter in een pril stadium steken. Jan van Arkel, die omstreeks 1385 het roer van zijn vader overnam, raakte namelijk verstrikt in de Arkelse Oorlog. Daarbij had hij zich rond 1390 opgeworpen als leider van de Kabeljauwen, een van de partijen in de twisten tussen verschillende heren en steden in Holland. In 1405 viel Hagestein na langdurig beleg onder leiding van de graaf van Holland en met medewerking van verschillende lokale heren. In 1406 werd Jan van Arkels nieuwe stad met de grond gelijk gemaakt: de huizen werden gesloopt, de straten omgeploegd. Alleen de kerk en de stadsgrachten bleven als stille getuigen van het beleg onaangeroerd (Koenheim, 1982, pp. 14-15; Heninger, 1982, pp. 32-43; Waale, 1990). In eerste instantie bezat Jan van Arkel in Hagestein een sterk strategisch steunpunt, maar

doordat hij verstrikt raakte in zijn machtspolitiek ging het ten onder voordat er überhaupt sprake kon zijn van enige bloei.

MOTIEF: MACHTSPOLITIEK EN ECONOMIE

Meer dan een halve eeuw eerder dan Hagestein had een andere tak van het geslacht Van Arkel de stad Asperen gesticht. Asperen, dat in 1313 voor het eerst *poort* werd genoemd, schijnt rond die tijd als nieuwe stad te zijn aangelegd op initiatief van Otto van Asperen (1344/1345 gestorven) uit het geslacht Arkel-Heukelum-Asperen. De stad verrees in het kerngebied van de heren Van Arkel langs de benedenloop van de Linge, naast het kasteel van Otto en het dijk- en kerkdorp Asperen, zo'n tien kilometer ten oosten van de stamburcht te Arkel nabij Gorinchem (Van Groningen, 1989, pp. 20-21, 205-221). De stichting van Asperen had te maken met een machtsstrijd binnen het geslacht Van Arkel, die vooral vanaf het eind van de 12e eeuw oplaaide tussen de verschillende takken. De nieuwe stad moet zijn bedoeld als concurrent van Gorin-

Asperen, detail uit kaart van Heukelum, Leerdam en Asperen door Jacob van Deventer, circa 1560.

chem. Ze werd aangelegd op maagdelijke grond in voormalig stroomgebied van de Linge. In de uiterwaarden van de rivier werd, nadat deze waren opgehoogd, een stratenplan uitgezet volgens een rasterpatroon met kavels van circa 90×190 meter. Het rasterplan werd scheef afgesneden door de loop van de Linge ter plaatse van het dijkdorpje Asperen, dat in het stadsplan werd opgenomen. Bovendien werd in de zuidhoek een haven aangelegd (zie tekening e).

Asperen bleef echter een agrarische nederzetting en grote delen van het stratenraster raakten niet bebouwd. Het geringe succes van Asperen kan worden geweten aan het feit dat in de loop van de 14e eeuw slechts enkele kilometers stroomafwaarts langs de Linge nog twee nieuwe steden werden gecreëerd: Leerdam en Heukelum. Ook deze werden gesticht door verschillende, rivaliserende takken van het geslacht Van Arkel (Harten, 1991, p. 35). Anders dan in Hagestein ging het hier niet zozeer om nieuwe steden als militair-strategisch instrument. Eerder schijnen de heren elkaar op economisch terrein een hak te hebben willen zetten. Het gevolg was dat alle drie steden ondanks hun gunstige ligging langs de rivier een kwijnend bestaan leidden, omdat in het stroomgebied van de Linge voor zoveel steden geen bestaansbasis was. Deze heren van Arkel volgden niet de economische mogelijkheden, maar dachten economische

Asperen, profielgezicht vanuit het westen, tekening door Roeland Roghman (1627-1692).

mechanismen te kunnen inzetten als instrument voor hun machtspolitiek. Dat het ook anders kon, toonden de heren van Culemborg, een ander machtig geslacht in het rivierengebied.

MOTIEF: ECONOMIE

In 1310 was er sprake van de bouw van een nederzetting te Culemborg langs de linker oever van de Lek, zoals kan worden afgeleid uit een schriftelijke bron. Jan van Beusichem/Culemborg (circa 1303-1322) bewerkstelligde toen dat de door hem op eigen grond gebouwde Sint-Barbara de parochiekerk van Culemborg werd, als afsplitsing van de kerk van het ongeveer vijf kilometer oostelijker gelegen dorp Beusichem, waar de van Beusichems tot dan toe resideerden. Vermoedelijk nam Jans vader Hubrecht van Beusichem (1271-circa 1303) omstreeks 1300 het initiatief om een stad te stichten ten oosten van een kasteel, dat rond 1270 was gebouwd op grond van *een hoeve [gelegen] in Kulemburg*. Dat kasteel hadden de heren van Beusichem gesticht omdat hun machtsgebied vanaf de tweede helft van de 13e eeuw in westelijke richting verschoof. Hubrecht en Jan werkten samen ongeveer twintig jaar aan de nieuwe stad van vrij bescheiden omvang. Hubrecht begon omstreeks 1300 en Jan bekroonde het werk in 1318 met de verlening van privileges. Volgens een akte uit 1343 *maakten zij die stat Culenborch* en werd deze *in 't viercant met graften omgraven, dat noch de oude stadt is, ontrocken met planken ende doornen*

Culemborg, foto van straatplein vanuit het noorden, 1995 (foto auteur).

(De Beaufort en Van den Berg, 1968, pp. 142-170; Horsten, 1972; Beltjes en Schippers, 1988). Naast de bevestiging droegen zij zorg voor de plattegrond: een vrij regelmatig geheel waarin een noord-zuid lopend straatplein, tevens markt, en twee achterstraten de hoofdelementen vormden (zie tekening f).

De stad raakte bebouwd en in de loop van de 14e eeuw werd zij tweemaal uitgebreid met een

ambachts- en een havenbuurt aan de kant van de Lek, door verlegging van de dijk. Kennelijk waren de heren van Culemborg geïnteresseerd in handel en nijverheid. Aan het eind van de 14e eeuw verrees aan de zuidkant een uitbreiding groter dan de bestaande stad. In 1388 werd voor het eerst melding gemaakt van het plan van Gerrit van Culemborg (1377-1394) om de stad uit te breiden met een *Nieuwstad*. Voordat in

het gebied ten zuiden van Culemborg de Nieuwstad werd aangelegd, waarvan de uitvoering hoofdzakelijk plaatsvond onder het bewind van Hubrecht van Culemborg (1394-1422), lagen daar twee dorpjes: Langsmeer en Prijs. De wegen waarlangs de dorpjes lagen, vormden de belangrijkste straten van het nieuwe stadsdeel. Om de twee dorpen bij de stad in te lijven werd een rechthoek van ongeveer 400 × 400 meter omgracht. In het gebied ten zuiden van de twee hoofdstraten werd een stratenraster uitgezet, dat grotendeels niet werd bebouwd met huizen. De Nieuwstad werd namelijk voor een belangrijk deel aangelegd voor agrarisch gebruik door boeren uit de omgeving, die ten gevolge van wateroverlast hun land moesten verlaten. De heren van Culemborg hadden de bedoeling niet alleen te profiteren van stedelijke handel en nijverheid, maar wilden ook agrarische bedrijvigheid binnen hun stadsmuren halen.

Culemborg is één van de zeldzame voorbeelden van een laatmiddeleeuwse nieuwe stad die een aantal malen is uitgebreid. Dit was een gevolg van het feit dat de heren van Culemborg reageerden op economische ontwikkelingen, zoals die in de rivierhandel over de Lek en die in het agrarische achterland. Veel meer dan bijvoorbeeld de heren Van Arkel slaagden zij er uiteindelijk in hun macht, status en inkomsten in de vorm van bijvoorbeeld tol en belastingen te vergroten.

BESLUIT

De heren Van Arkel en ook de bisschop van Utrecht en de graaf van Gelre gingen te geforceerd te werk bij hun stadsstichtingen: hun keuze van de plek was meestal funest. De graaf en de bisschop lijken door hun ideologische en strategische motieven de economische haalbaarheid van hun plannen uit het oog te hebben verloren. Vermoedelijk droeg hun positie als landsheer, waarin ze gemakkelijk aan de meeste randvoorwaarden voor een stadsstichting konden voldoen, hier toe bij. De heren Van Arkel raakten verstrikt in het spel van hun eigen

machtspolitiek en dachten te eenvoudig onvoorspelbare economische ontwikkelingen naar hun hand te kunnen zetten. Lieden als Toe Boecop, die niet werden gedreven door machtspolitiek, maar uit waren op het verdienen van geld, speelden vanzelfsprekend in op deze ontwikkelingen en zorgden voor een zo stevig mogelijke economische basis. Als daarbij echter ook status een belangrijke rol speelde, zoals te Purmerend en Middelburg in Vlaanderen, werd de kans op een volwaardige nieuwe stad waarin de stichter zijn bedoelingen verwezenlijkt zag, al twijfelachtiger. Zo hing de kans van slagen van een stadsstichting uiteindelijk af van de mate waarin de motieven van de stichter een gunstige ligging c.q. mogelijkheden tot economische bloei toelieten of garandeerden. Veel stichters schijnen echter de illusie te hebben gehad dat als je maar voldeed aan bepaalde randvoorwaarden het maken van een stad geen probleem was.

Fail or succeed. Motives of late-medieval town foundations

Between 1100 and 1500 thousands of new towns were founded in Europe. In the Low Countries many new towns date back to the fourteenth century. Supposedly the success of a new town depended to a large extent on the motives of the founders. This hypothesis was tested on Middelburg in Flanders, Elburg, Purmerend, Staverden, Bunschoten, Hagestein, Asperen and Culemborg, all of these small towns in the Low Countries. The apparent motives were revenues, status, ideology, strategy, politics and economy. The founding of new towns could involve the following set of conditions: a large amount of money, influence and status, cooperation from authorities, to have a site at one's disposal in a territory with a certain status and a starting point (e.g. a castle), funds to construct streets, walls and buildings, to take care of mental and physical health as well as security, privileges and status, to establish local government and finally to implement measures stimulating trade and industry. These conditions were, however, not enough to create a successful new town,

attracting people and business. To reach this goal a favourable location and economic opportunities proved to be decisive. Instead many founders seem to have had the illusion that fulfilling the conditions mentioned above would lead to success.

LITERATUUR

- AUGUSTEIJN, J. (1997). Gelderland. De Steden van de Veluwe. Arnhem, Elburg, Harderwijk, Hattem, Wageningen, alsmede Nijkerk en Staverden. In: A.H. SIJMONS EN J.W.H. WERNER (RED.). Historische plattegronden van Nederlandse steden. Lisse/Alphen a/d Rijn. Vol. 8.1.
- BEAUFORT, R. DE EN H. VAN DEN BERG (RED.) (1968). Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Betuwe, 's-Gravenhage.
- BELTJES, P.J.W. EN P.W. SCHIPPERS (1988). Culemborg, beeld van een stad, Culemborg.
- BOS-ROPS, J.A.M.Y. (1982). Willem Eggert (ca. 1360-1417). Een Amsterdams koopman in grafelijke dienst. In: Hollandse Studiën 12, pp. 39-72.
- GRONINGEN, C.L. VAN (1989). Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Vijfherenlanden, met Asperen, Heukelum en Spijk. Zeist.
- HARTEN, J.D.H. (1991). Het rivierkleilandschap. In: S. BARENDS E.A. (RED.). Het Nederlandse landschap: een historisch geografische benadering, Utrecht.
- HENIGER, J. (1982). Beleg van Hagestein in 1405. In: In het land van Brederode 7-2/3, pp. 32-43.
- HORSTEN, F. (1972). Culemborg. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Amsterdam.
- KOENHEIM, A.C.N. (1982). Stadsrechtverlening van Hagestein. In: In het land van Brederode 7-2/3, pp. 14-15.
- MILIS-PROOST, G. (1966). Bladelin, Pieter. In: Nationaal Biografisch Woordenboek. Brussel. Vol. 2, pp. 61-63.
- RUTTE, R. (1996). Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland. Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis. In: Bulletin K.N.O.B. 95-6, pp. 189-202.
- RUTTE, R. (1998). Nieuwe steden in de Stichten. Over de stedenbouw van Vollenhove, Hardenberg en Bunschoten. In: Madoc 12 -1, pp. 14-24.
- SCHNEIDER, R. (1990). Die Kreuzzugs-idee als Leitmotiv landesherrlichen Handelns; ein Beitrag zu den 'Insula Dei'-Diplomen Rainalds I. von Geldern (1271-1326). In: Gelre, pp. 12-34.
- STOOB, H. (RED.) (1979). Die Stadt. Gestalt und Wandel bis zum industriellen Zeitalter. Keulen/Wenen.
- TRIEST, J.C. VAN (1981). 'Omme noetsz will der zee'. Bijdrage tot de historische geografie van Oostervolde, Elburg en Doornspijk in de Middeleeuwen. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Amsterdam.
- VERHOOFSTAD, P.M. (1947). Geschiedenis van Purmerend. Purmerend.
- VERVLOET, J.A.J. (1973). Bunschoten. Rise and Fall of a Little Town in the Middle Ages. In: Berichten R.O.B. 23, pp. 421-434.
- WAALE, M.J. (1990). De Arkelse Oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse. Hilversum.
- WESTERINK, G. (1961). Doornspijk en Elburg. Rechts-historisch onderzoek naar de ontwikkeling van de gebruiks- en eigendomsrechten op de grond. Assen.